

T. Kiss Tamás

A társadalmi valóság vonzásában

Magyarországon a 19. század végétől, különösen a 20. század harmincas éveiben, majd jóval később az 1960-as évektől az 1980-as évtized végéig a történelmi és társadalmi tudat alakításában fontos és meghatározó szerepet játszottak a fiatalok, elsősorban az egyetemisták által szervezett, különféle elnevezésű valóságfeltáró táborok. A különböző történelmi és társadalmi viszonyok közötti, többnyire falukutató közösségi tevékenységek céljai, tartalmi és terepei, továbbá kutatási módszerei ugyan eltértek egymástól, néhány alapvető kérdésben mégis megegyeztek.

Első helyre kívánkozik a fiatalok mindenkori társadalomalakító és jobbító törekvései gyakorlati programokban is testet öltő cselekvéseinek megemlítése, amelyek a brechti művekben így hangzanak: vizsgáljátok, szükségszerű-e a megszokott! Szabó Zoltán az 1930-as évek közepén pontosan fogalmazott: „Nem szükséges sok szót vesztegetni arra, milyen haszon lenne a jövő Magyarország és egyben a jövő fiatalság számára, ha a fiatalság megismerné az országot, és egyben képessé lenne arra, hogy ezzel az ismeretével mintegy reprezentálja az egész jövő Magyarországot. Ha az ifjúságnak most útjára induló része azzal kezdi, hogy megteremti egy becsületes, az ország részletes ismeretén alapuló napi politika fölötti politika lehetőségét, ezzel sokkal többet tesz, mint ha napi politikai kapcsolódással követel magának kétes értékű eredményeket. Le kell vonnunk a konzekvenciáit annak, hogy a mai társadalom állapotában nem tud a fiataloknak őket megillető helyet, tehát ezt a helyet a fiatalok kell, hogy megteremtsék és megkeressék az országban, amely „ápol s eltakar”. Ebben a térkeresésben, ebben a tájékozódásban végtelen előnyöket hozhat a magyar társadalom megismerésének a munkája, az a munka, amelyben nemcsak az eredménye eredmény, hanem amelyben eredménye már maga a munka.”¹

A másik említésre méltó közös vonást a hazai felsőoktatás szolgáltatta. Egyrészt a „tanulói-lét” és a „felöltt-lét” lényegileg különbözött egymástól: az előbbi – lehetőleg elszigetelve a makroszociális viszonyoktól, ún. „pedagógiai provinciákban” – szükségképp életidegen, művi világot jelentett, amelybe csak rejteketakon jutottak be a valóság mélyebben fekvő problémái és megosztó adottságai. Az iskolapadból „az életbe való lépés” gyakran járt együtt frusztráló élményekkel, csalódásokkal. Az egyetemek és a főiskolák nem elég gyorsan követték (vagy nem is állt szándékukban) a társadalomtudományok friss eredményeinek tananyagba építését, s ha át is vették azokat, lezárt, merev, gya-korta átírt tananyagként kezelték. A legfelkészültebb hallgatók is tanácstalanul álltak a hétköznapi élet vaskos jelenségei előtt. Horváth Dezső *Tábordicsérő* című írása (1980) is még azzal kezdődik: „Minden iskola az életre akar tanítani, de sokszor eszébe jut, a megtapintható, a kitapasztalható valóság is képes életre tanítani. Ha teheti, felkerekedik

ilyenkor diákjaival, hogy fölfedezze az életet, kikérdezze ágas-bogas dolgairól, és feleleteket vigye vissza a padok közé. Sokan vallják, életre szóló tanulságokkal szolgál az életközelség.² Másrészt ezek a táborok valamiféle sajátos „elitképzési szinterek” is voltak. A falukutatók az egyetemisták és főiskolások nagy része számára olyan meghatározó alapélményeket és motivációkat jelentettek, amelyek jelentős mértékben hozzájárultak az új társadalomkutató–társadalomformáló értelmiség kialakulásához is. A táborokban résztvevők között – a fennmaradt névsorokat böngészve – nagy számban lehet találkozni azok neveivel, akik a művészeti élet, a tudományos kutatás, egyetemi és főiskolai oktatás vagy a társadalom vezető értelmiségeiként, a politikai élet meghatározó személyiségeiként, mint volt hallgatók vagy vállalt tanítványok vesznek részt a magyar társadalom életének alakításában.

A következő jellegzetesség a közösségekhez való viszonyban fedezhető fel. A két világháború közötti időszakban már jelentkezett a hagyományos közösségek felbomlása. Az 1970-es években a magyar társadalom valódi közösségek hiányában szenvedett. Hankiss Elemér 1979-ben publikált tanulmánya pontosan diagnosztizálta a jelenséget és annak okait.³ A fiatalok keresték és akarták a közösségi létet. A falukutató táborok az egyetemisták, főiskolások iskolán kívüli formációinak részint olyan önkéntességre épülő individuumból szerveződött különféle közösség típusaivá váltak, amelyek a rendszerezett valóság szemlélet és az ennek megfelelő szakszerű eljárásokra épülő összefüggéseket kereső önművelő aktív empiriára épültek. Részint a tanulás–ismeretsajátítás informális és non-formális tanulási–oktatási (felnőttképzési) szervezeti keretei voltak, amelyek nemcsak hiányoztak a hazai felsőoktatásból, de a felsőoktatás sem akart ezekről a lehetőségekről tudomást venni.

Mindebből az is következett, hogy a táborozások értékeit sokan a produktumokban, a tudományos publikációkban látták–mérték. A mérce – kimondottan vagy kimondatlanul – a fiatalok két világháború között felállított teljesítménye volt. El kell fogadni, hogy az 1970-es és az 1980-as években folytatott falukutatók eredményeként csekély számú publikáció, sőt, vitatott módszerességgel feltárt és megírt, terjedelmesebb munka jelent meg. A meglévő vizsgálati módszerek korrekt alkalmazásával és integrálásával csupán néhány tudományosan számításba vehető, dokumentum értékű mű, doktori disszertáció született.⁴ Azonban aligha tekinthető mellékes eredménynek a táborozások alkalmával szerzett számos együttes élmény, amely felérhet akár a legjobban megírt tanulmányok hasznosságával is. A hétköznapi élet nyelvén az „élmény” körülbelül ugyanazt jelenti, mint a „benyomás”. Az a helyzet lényeges, amely hat a szubjektumra. A személy az élmény létrejöttében legfeljebb csak a helyzetből adódó részfelelőssége révén játszik szerepet, amennyiben kapcsolatokat létesít, vásárol, utazik. Persze kérdez is. Miért élem meg ugyanazt a helyet másként, ha később látogatom meg újra?! Miként lehetett az ember oly vak, hogy éppen ezzel a partnerrel jött össze?! Az egykori személy miért jelenik meg később annyira más fényben?! Kiderült, hogy az élményeket a szubjektum nem észleli, hanem csinálja. Ami kívülről jön, az nem szükségszerűen papíralapú feldolgozás révén válik élménnyé.

Szükséges megemlíteni még egy, további jellemzőt is, amelyet, akár tradicionálisnak, mi több kulturális örökségnek lehet tekinteni. Magyarországon a kiegyezést követően növekvő figyelem övezte a falvak életének alakulását. A 20. században a falu már egyenesen az érdeklődés középpontjába került. A falvak gazdasági, társadalmi és politikai valóságát

kutatók között különösen szép számmal akadtak egyetemisták és főiskolások. A fiatalok oly annyira részt vettek a vidéki viszonyok feltárásában, hogy a kortársak és a későbbi évtizedek kutatói egyetértettek abban, hogy a falukutatás alapvetően a fiatalság ügye volt, és az is maradt az egész 20. században.⁵

A két világháború közötti korszak hazai falukutatásait a szélesebb közvélemény, és az oktatási rendszer is, általában a népi írók mozgalmához köti. A népi írók szerep meghatározó, de jelen voltak másféle irányzatok is. Egyet lehet érteni Glatz Ferenc álláspontjával, amikor azt mondja, hogy már a kezdetekben sem speciálisan magyar dologgal álltunk szemben. A falukutatás nagyon is európai jelenségnek tekinthető.⁶ Skandináviában Elier Sund 1850 és 1890 között folytatott falukutatást. Könyveit a Norvég Tudományos Akadémia jelentette meg. A cári Oroszországban a 19. század végén óriási mennyiségű adatot gyűjtöttek össze a falusi viszonyokról, amelyeket nagyrészt parasztbarát, „narodn[y]jik” meg „szociálforradalmár” szemléletű fiatalok dolgoztak fel. Pityirim A. Szorokin az agrár- és parasztság-szociológia fontos kézikönyvét készítette el – hozzá kell tenni, hogy Amerikában.⁷ A koholt vádak alapján kivégzett Alekszander V. Csajanov 1920-as évek elején az orosz társadalom működése kapcsán azt a jelenséget írta le, hogy a paraszti háztartások által művelésbe vont földterület nagysága a család szükségletei és munkaerő kínálata szerint folytonosan változik. Lengyelországban az 1920-as évektől nagyszabású, egyetemi tanszékekkel, intézményekkel, kutató apparátussal dolgozó parasztság-vizsgálat folyt.⁸ Florian Znaniecki a William I. Thomas amerikai szociológussal együtt írt, *A lengyel paraszt Európában és Amerikában* című, 1918 és 1921 között öt kötetben kiadott, túlnyomóan dokumentum jellegű műve a Lengyelországban élő paraszti és az új világba kivándorolt lengyel származású parasztnak elsődleges (család és közösség) csoportjainak szerveződésével, fölbomlásával, újraszerveződésével foglalkozik. A munkások társadalmi helyzetét és értékrendjeit tekinti át elemző módon.⁹ A román falukutatás a 19. század közepén kezdődik és kiemelkedő képviselője Ion Ionescu de la Brad. Kutatásainak tárgya a mezőgazdaság és a falu népesség helyzete. A 20. század első negyedében A.V. Gidei által kidolgozott kutatási program alapján számos monográfia született.¹⁰ A szisztematikus szociológia és a monografikus kutatások jeles képviselője Dimitrie Gusti az 1920-as években Romániában megszervezte Kelet-Európa legmódszeresebben működő agrárszociológiai kutatóintézetét. Kovács Imre így írt erről: „A bukaresti egyetem tanára, Gusti professzor szociológiai, etikai, politikai szemináriumának tagjaival rendszeres kiszállásokat végez a román falvakba. A szeminárium tagjai Románia minden részéből, főleg faluról származó egyetemi hallgatók és diplomások, akik távol állnak a szélsőséges ifjúsági szervezetektől. Céljuk a szociológia elméleti tanításait a gyakorlat megvilágításában látni, és a román falut mint a román társadalom legjelentősebb szociális egységét megismerni. (...) Kezdetből fogva azon voltak, hogy minden tudomány (földrajz, történelem, közgazdaságtan, szociológia stb.) művelője képviselve legyen közöttük, hogy különböző csoportokat létesíthessenek, amelyek mindegyikének más és más a feladata. (...) Amikor egyes csoportok az adatgyűjtéssel elkészülnek, kezdődik annak tudományos feldolgozása: ezt azután román és francia nyelven adják ki. Munkálkodásuk eredményes voltát a Román Szociális Intézet folyóiratának 1000 oldalas különszámában és a két kötetben kiadott írásaik, továbbá a nemzetközi szociológiai kongresszusokon való szereplésük bizonyítják, ahol a pálmát legtöbbször ők viszik el.”¹¹

A társadalom mibenléte Európa-szerte a 18–19. század fordulóján került előtérbe, akkortól kezdtek szisztematikusán kutatni a társadalmat összetartó és mozgató erőket. Amikor

Magyarországon is megindult a nagy átalakulás (1867), akkor nálunk is egyre nagyobb érdeklődés irányul a (tömeges) társadalmi jelenségekre. A magyar társadalomkutatást azonban sokáig inkább az epizódyszerűség, mint igazi, szerves fejlődés, egymásra épülő folyamatosság jellemezte, bár a tapasztalati társadalom leírás komoly eredményekre tekintett vissza. Magyarországon a korabeli viszonyokat figyelembe véve kiváló statisztikai rendszer épült ki és működött, amely az állami igényeknek tett eleget.¹² A legértékesebb anyagokat is a társadalomstatisztikusok hagyták az utókorra, még akkor is, ha csupán a társadalmi jelenségek mennyiségi adatait gyűjtötték össze. Különösen értékes adatokkal rendelkezett a történelmi Magyarország kulturális állapotáról például gróf Klebelsberg Kunó által mintegy tíz éven át vezetett Julián Egyesület.¹³

A magyar falukutatás vajúdvá született meg, fokozatosan alakult ki és ellentmondásosan formálódott. A lassan kibontakozó társadalomkutatáson belül önálló ágazatként–mozgalmaként csak az 1930-as évtizedben jelentkezett. A falukutató szakirodalom több szakaszát és műhelyét jelzi ugyan, de a kutatások, vizsgálódások tárgya: a falu, valamint a történelmi helyzetnek egy lényeges jellemzője: a válságos helyzet, egységbe fonta őket, függetlenül a szépírói, néprajzi, szociográfiai, zenei, társadalomkutatói megközelítés formáitól. A két világháború között is fennmaradt a nagybirtokrendszer és vele a munkaszervezetben, a hagyományokban, életvitelben, szokásokban, szemléletben a feudális maradványok egész sora. A falukutatások célkitűzései egyfelől a falu, a vidék hagyományos, de még feltáratlan művészeti, szokásbeli és egyéb hagyományos értékeinek kutatására, másfelől azonban kirívó társadalmi elmaradottságuk megismertetésére és megváltoztatására irányultak.

A trianoni ország-csonkítást követően jelentős nagyvárosok kerültek el Magyarországtól. Az erősödő Budapest-központúság még kirívóbbá tette a vidék, és benne a falvak elmaradottságát. „Az utódállamok parasztsága jórészt kispolgári parasztság, de az Alföldé és a Dunántúlé cselédek és földmunkások milliós tömege. Egy egész ismeretlen „nemzet alatti” világ. Volt mit megismerni és felfedezni” – írta Veres Péter 1936-ban.¹⁴ Fodor Ferenc szerint „az ipari-technikai forradalom szülte, a középosztály ifjúsága ösztönösen megérezte, hogy a nemzedék legelső teendője kell, hogy legyen a gyógyulás útján egy komoly diagnózis felállítása a társadalom azon rétegeiről, amelyekbe az egész beteges felépítésű mai társadalom gyökereit mélyeszti le, a falu népéről.”¹⁵

A modern (városi) középosztály művelt és iskolázott rétege kezdetben érdeklődő, majd szisztematikus vizsgálójává válik a társadalmi mozgásoknak, kutatja az elveszett életformákat, a nemzeti emlékezetet.¹⁶ A kutatók figyelmét elsősorban a falvak szociális helyzete köti le, amely összhangban van a 19. és a 20. század fordulóján, európai szinten jelentkező problémákkal. Mi több, egybeesik a két világháború közti valamennyi magyar kormányzati törekvéssel is, amely mérsékelni igyekszik a falvakban uralkodó életmódbeli és kulturális problémákat, de azt sem támogatja, hogy folytatást nyerjen a polgári radikálisok szociológiát művelőinek 1918–1919 előtti és alatti szemlélete. Állami feladatként fogalmazódott meg a falvak és a tanyavilág kirívóan elmaradott helyzetének megváltoztatása, felemelése. Ilyen kormányzati törekvés volt az 1920-as években a falvak fejlesztését szolgálni hivatott gróf Klebelsberg Kunó nevével fémjelzett kultúrpolitika népiskola építési, népkönyvtár létesítési, majd Alföld-kutatási programja.¹⁷ A klebelsbergi törekvések nem járhattak gyors sikerrel. Azért sem, mert a tanyák nagyon sokfélék voltak. Az ott élők többségének pedig, akár állandóan ott laktak, akár csak időszakosan „tanyáztak”, a

munka volt az elsődleges, különösen a mezőgazdasági munkák idején, nem az iskola.¹⁸ A falukutatás számára a magyarországi társadalmi fejlődés anomáliái kezdetekben nemcsak azonos kiindulópontot jelentettek, hanem végső soron a konzekvenciákat is szinte eleve meghatározták. Az „összképet” legfeljebb az egyes táji adottságok és az agrárfejlődés sajátosságai módosították, színesítették.

A második világháború után – eltekintve a földosztást követő rövid időszaktól – termelőszövetkezetek, állami gazdaságok formájára átlényegülve továbbra is fennmaradt a „nagybirtokrendszer” és vele a munkaszervezetben, a hagyományokban, életvitelben, szokásokban, szemléletben a feudális maradványok számos eleme. A falukutatások célkitűzései azonban jelentősen módosultak. Az eredeti népi források feltárására és gyűjtésére irányuló tevékenységek megmaradtak, sőt az 1970-es évektől kibővültek a határainkon túl élő magyarok világára is. Az ifjúsági nemzedék hagyománykutatás céljából látogatott – valósággal zarándokolt – Erdélybe. A nosztalgia mellett e valóságos tömegmozgalom kiváltója volt az is, hogy Magyarországon a gyors iparosítás és a mezőgazdaság átszervezése valósággal eltörölte a hagyományos vidéki, falusi életformát. Székelyföld egyes tájain azonban megmaradtak azok a települések, amelyek megmutathatták, hogy valaha milyen lehetett a magyar falu. A fiatalok számára Erdély nemcsak a nemzeti kultúra „gyökereit”, az eredetét és a „tisztá forrást” jelentette, tanúi lehettek a zömében magyarok által lakott városokban, színmagyar kisebb településeken vagy a szórványban élők megmaradásért folytatott elkeseredett küzdelmének. Tapasztalhatták, hogy a nagy történelmi egyházak, mint kulturális végvárak-hídfőállások, mekkora szerepet töltenek be a magyarság identitás őrzésében és megerősítésében. A határokon történő átkelés megpróbáltatásai, a településeken élő magyarság életkörülményei csak fokozták a fiatalok elszántságát.

A kutatások a lényegesen megváltozott falusi világra koncentráltak. Márkus István szerint az új falukutatásnak azt a kérdést kell vizsgálnia, „hogyan reagál a parasztság a magyar demokráciára”, vagy másképpen fogalmazva a feladat „a nagy átalakulás megfigyelése és tudományos feldolgozása”.¹⁹ A feudális nagybirtokok megszűnése, a szocialista típusú nagyüzemi táblás termelés kialakítása, a falvak társadalmának alapvető átalakulása, lakosainak rétegződése, a nagyarányú mobilitás, a városiasodás gyökeresen átformálta a magyar falvakat. A kutatókat elsősorban az érdekelte, hogy a falvakban tapasztalható új viszonyok hogyan és miként következtek be, milyen természetű problémákra kell válaszokat adni, a váltások milyen természetű válságokkal járnak. A második világháború utáni, az 1960-as évektől újrainduló falukutatás számára is a magyarországi társadalmi fejlődés anomáliái kezdetekben nemcsak azonos kiindulópontot jelentettek, hanem végső soron a konzekvenciákat is szinte eleve meghatározták. Az „összképet” legfeljebb az egyes táji adottságok és az agrárfejlődés sajátosságai módosították, színesítették.

Az 1930-es években kibontakozó, a második világháborút követő „szocialista” évtizedekben is folytatott falukutatásokban – jóllehet azok egymástól gyökeresen másféle társadalmi, gazdasági és politikai körülmények között történtek és számtalan vonatkozásban eltértek egymástól – egyaránt kísértett az „összkép szindróma”, amelyet kétféle „szemlélet” válthatott ki. Az egyik álláspont abban mutatkozott meg, amikor a kutató az adott település mindenkori helyzetét és fejlődését a községből és annak közösségeiből próbálta levezetni. Mintha minden, ami a faluban történt vagy kialakult, a helyben élők anyagi és szellemi energiája, spontán küzdelme és jóra törekvése (esetleg eltévelyedése és hibája, kulturális öröksége) okozott volna. A másikat abban a kutatói „szemléletben” lehetett

érezni, amely az adott település minden lényeges jegyét, nehézségeit és változásait külső erők művének fogta fel. Mintha mindig, mindenütt, az ország minden falujában „lényegileg” ugyanaz ment volna végbe, és a helyi társadalomnak nem vagy alig lehetett volna szerepe a történelemben és a viszonyok formálásában.

A tudományosságra törekvő falukutatók között az igényes elemző munkák csak azok voltak, amelyek a falu és a falura ható közeli-távoli – gazdasági, társadalmi és politikai – környezet kapcsolatát változó erejű kölcsönhatásnak fogták fel, a kölcsönviszonyok vizsgálatát tették meg kutatásuk tárgyává, formálták publikációjuk tartalmává és mondanivalójává. Az egyre-másra, szinte gombamód szaporodó falukutatókat, a falukutatók tevékenységeit, munkamódszereit és a megjelent munkáit folyamatosan egyre több kritika, számos észrevétel és kifogás érte. Fodor Ferenc 1937-ben a *Magyar Szemle* folyóiratban szóvá teszi, hogy „nemcsak céltalan divattá kezd válni, hanem már mellékcélok, sőt politikai mellékcélok tünetei is mindinkább sejthetők belőle. Emellett kezd egészen elsekélyesedni, és igen erősen fenyegeti az a veszedelem, hogy egyrészt dilettantizmusba fullad, másrészt nem kívánatos gyümölcsökkel lepi meg a nemzeti életet.” Kétségtelen, hogy sok szubjektívizmussal, tárgyi és ténybeli tévedésekkel, de leginkább módszertani megalapozatlansággal, tájékozatlansággal és kevésbé tudományos pontossággal vagy mértékadással találkozhatunk több, többségében érzelmi beállítottságú műben.

Rézler Gyula 1941-ben megjelent tanulmányában határozottan leszögezte, hogy „a falukutató irodalmat a módszeres társadalomtudományi irodalomtól el kell (...) választanunk.”²⁰ Munkájában Rézler alaposan foglalkozott az 1930-as évek szociográfiai teljesítményeivel és a falukutatók műveit kizárta a szociográfiaiak közül, személyüket pedig a szociográfusok köréből. Számon kérte rajtuk a tudományos művek öncélúságát, a műfaj elnevezését, az állítások igazolását, a szerkesztés és az ismeretek rendszerességét, az objektivitásra törekvő előadásmódot, az értekező stílust. Azt a következtetést vonja le, hogy „a falukutatók művei nem tudományos jellegű alkotások, márpedig ha nem azok, akkor nem is lehet könyveiket szociográfiaiaknak, ők magukat szociográfusoknak nevezni.”²¹ Való igaz, hogy a falukutató fogalmát a tudománytörténet is hol tágabban, hol szűkebben értelmezi. Azok a tudományterületek, amelyek szorosan kötődnek a terepmunkához, a néprajz, a népzene, a népi műveltség megannyi ágának dokumentálásához, a határ- és településforma feltérképezéséhez, a paraszti gazdálkodás jelenségeinek rögzítéséhez, nem sorolhatók automatikusan a falukutatókhoz.²² Rudolf Steinmetz szerint a szociográfia egyrészt egész kimerítő és sok szempontú vizsgálatát jelenti, másrészt, mint különálló leíró tudomány az elméleti tudományok mellett áll.²³ Tönnies ellenben kételkedett a teljességre törekvés kivitelezésében. Szerinte a szociográfia nem a társadalmi egységek leírása, hanem olyan tudományág, amely összekapcsolja a megfigyelés statisztikai és egyéb elérhető módszereit.²⁴ Tönnies is elválasztja, és külön tudományokba sorolja a szociológia elemeit. A „tisztá szociológia” a lényegivel, az általános összefüggésekkel foglalkozik. Az „alkalmazott szociológia” pedig az egyes kulturális periódusok vizsgálatára koncentrálna. A szociográfia vagy az empirikus szociológia a „tisztá” vagy az „alkalmazott szociológiától” elsősorban módszerében különbözik. A megfigyelést a megfigyelésekre támaszkodó összehasonlítást alkalmazza és induktív. Steinmetz és Tönnies az empiria és az elmélet viszonyának problémáját egy külön tudomány létrehozásával akarta megoldani.

Magyarországon hosszú ideig nem létezett igazán komoly elméleti szociológia. Az Európaszerte alakult szociológiai tanszékekről nálunk hosszú ideig szó sem esett. Az 1924-ben

életre hívott Szociográfiai Intézet, a nevével ellentétben, csupán közigazgatási hely- és államismereti adatgyűjtéssel foglalkozott. Magyarországon a 19. század végén és a 20. század első évtizedeiben a szociográfia nem válhatott tudomány-rendszeri kérdéssé, sőt az 1900-as évek legelején megszorodó empirikus vizsgálatok miatt, mint módszer még teljesen problémamentesen jelent meg. Az 1930-as évek társadalomkutatói, legalábbis a szociológia terén, majdnem kivétel nélkül autodidakták voltak, akik kezdetben vagy semmit, vagy nagyon keveset tudtak a társadalomkutatás módszereiről, elméletéről és empirikus technikájáról. Bár a Szegedi Fiatalok körében felvetődött a módszerek tisztázásának igénye: Erdei Ferenc, Reitzer Béla és Ortutay Gyula, s az utóbbi felkérésére Németh László is kifejtette a módszertani elképzeléseit.²⁵ Az írásokból kirajzolódik néhány fő irány. Reitzer és Erdei szigorúan szaktudományos megfontolásaival szemben Ortutay és Németh László egyfajta morális tartalmú intuíció érvényesítését kívánja. A „hőskor” szociográfusainál a kérdések egyszerűsödtek: arról szólnak, hogy a szociográfus hogyan képes közreműködni a társadalom átalakításában. Megfontolandó Némedi állítása, amikor a következőket írja. „A szociográfia szó azt az igényt fejezte ki, hogy az ideológiai-elméleti tételeken túl pontosabban meg kellene ismerni, hogyan is állnak a dolgok valójában Magyarországon. A társadalomvizsgálat, a szociográfia megismerő és politikai feladatokat kapott egyszerre, a lényeg nem a helyes módszerek kidolgozása volt, hanem a valóság felmutatása az előítéletek ellenében, a tudatos elleplezés lehetetlenné tételére.”²⁶

Rézler aligha véletlenül kérdőjelezte meg a falukutatók szociográfiai tevékenységét. Az 1930-as években a társadalomkutatás a hagyományos politikában részt venni nem tudó vagy nem akaró törekvések gyűjtőhelyévé is vált, különféle szociográfus értelmiségi csoportok magukat tekintették az igazi és valós politika letéteményesének, és tették igen vegyes műfajúvá a magyar szociográfiát. Veres Péter találóan jegyzi meg: a szociográfia „nem tudomány és nem irodalom, hanem a kettőnek szerencsés szintézise”²⁷. Szükséges azonban hozzátenni, hogy az emóciókat kiváltó szociográfiai művek elérték a kívánt hatást, felébresztették a társadalom szociális lelkiismeretét. A művek túlnyomó többsége kihatott a politikai cselekvésre is. „Lehet – írja Paládi-Kovács Attila – hogy ezek a művek többet segítettek egyes falusi rétegek helyzetén, mint amennyi hasznot hajtottak a tudományos igényű publikációk az érintett szaktudományoknak.”²⁸

Kosáry Domokos szerint a falukutatás mindinkább elterjedő gondolata nálunk elsősorban két területen hozott létre lényegesebb érdeklődést.²⁹ Világos, hogy a gazdasági és ezzel összefüggésben a szociális kérdések döntő és sürgető aktualitással bírnak, s így ez is oka, hogy az idevágó vizsgálatok a legszámosabbak. Hozzájárul ehhez, hogy a falu gazdasági életének, összefüggéseinek és jellemzőinek megfigyelése a szociográfia történetében a legrégebb szál és sokban kiindulópont. Petty *Political Anatomy*jától az angol *Survey*-k kezdetein és kialakulásán át a legmodernebb német és amerikai vizsgálatokig a gazdasági kérdések jelentették a kutatás döntő szempontjait. A másik érdeklődési terület a népi sajtóságok kutatása, amely sok helyt az etnográfia, a folklór célkitűzéseivel érintkezik.

A mindennapi gyakorlatban Magyarországon, a valóságfeltáráson sokáig kimondottan vagy kimondatlanul is elsősorban falukutatást értettek. Az alapvető okot abban szükséges látni, hogy hazánkban, a nyugat-európai térséghez képest, történelmi hátrányokból következő megkésett fejlődés miatt, viszonylag későn, a kiegyezést követően indult meg

a városiasodás, amely önmagában is hátráltatta a gazdaság fejlődését, a jövedelmek, a fogyasztás növekedését, a nagy szolgáltató rendszerek kiépítését és színvonalának emelését. A hazai településszerkezetben igen hosszú ideig domináns helyet foglalt el a falu, amely a magyar társadalomnak „falusias” jelleget kölcsönzött. Erdei Ferenc a társadalmat egyenesen „parasztársadalomnak” nevezi.³⁰ Magától értetődőnek tűnt, hogy kezdetben a hazai társadalomkutatás túlnyomórészt falukutatás volt, hiszen a népesség nagy többsége falvakban élt. A falu jelentette azt a terepet, ahol a zene, a néprajz, a szociális kérdések, életmód, táplálkozás, közösségek kutatása segítségével „jól megrajzolhatóvá” válik a magyar társadalom szociális, politikai, gazdasági és kulturális „térképe”. A kiegyezést követően el kellett telnie néhány évtizednek, hogy a falukutatásokra az egyéni kezdeményezések mellett, ha különböző színvonalon is, programszerűen sor kerülhessen. A helyzet a két világháború közötti időszakban érett meg. A trianoni békediktátum következményeit, a nagybirtokrendszer és hozzá kötődő feudális szerkezetek, valamint a jelentkező modernizációs törekvések, a fejlett nyugathoz való felzárkózás szükségessége közötti ellentmondást látványosan, jól megragadhatóan és kimutathatóan a magyar falvak világa képviselte. „Amikor a harmincas évek új generációja társadalmával ismerkedni kezdett – írja Rézler Gyula a *Szociológia* című folyóirat 1972/4. számában –, a társadalmi térképen számos fehér foltot, *terra incognita*-t talált. A magyar társadalom akkori rajza valahogy úgy nézett ki, mint a 19. századbeli afrikai térképek: teli fehér foltokkal, amelyek felfedezetlen területeket jelképeztek (...) A falusi társadalomról csak romantikus elképzelések voltak. Az ipari munkásság kialakulásának körülményei a ködös történelmi homályba veszttek, és e növekvő társadalmi réteg korabeli problémáinak tanulmányozása tabunak számított. Ilyen körülmények között indultak a harmincas évek kérdező fiataljai a magyar társadalom felfedezésére...” A falukutatás sokszínű, sokféle irányultságú mozgalommá vált, és 1930 és 1938 közötti majd egy évtizedben elérte fénykorát. Számos megrázó, sőt szinte sokkoló írásmű hívta fel a figyelmet a falvakban létező társadalmi ellentmondásokra, tapasztalható szociális problémákra.

A második világháborút követően, különösen az 1970-es évtizedtől szükségszerűen kiszélesedett az empirikus valóságfeltárás. Sokszínűvé válásában számos tényező játszott szerepet, közülük kettőt mindenképpen szükséges kiemelni. Az egyik lényeges meghatározó a magyar társadalom gyökeres átalakulásában fedezhető fel. A nagybirtokok felszámolását követően, a mezőgazdaság szocialista átszervezésével, az iparosítással a magyar társadalom megszűnt „falusi társadalom” lenni. A valóságfeltárás falucentrizmusa ezért fokozatosan veszített létjogosultságából. A társadalmi valóság feltárásában a falu mint kutatási téma csupán egy lett a sok között. A kutatók érdeklődésének „holdudvarában” a falu, részint a városokba és az ipari szektorba áramló falusi parasztság életmód- és értékvtátságainak, válságainak vizsgálataiként maradt meg, részint mint átalakuló, arculatot váltó az új kihívásokra különböző válaszokat adó települési forma. A másik említésre méltó tényezőt a társadalomtudományok, különösen a szociológia fejlődése és intézményesülése jelentette. Az általános – „tisza” – szociológia tudománnyá érlelődése mellett különféle szakszociológiák formálódtak ki, amelyek saját, jól kimunkált módszerekkel, egyre korszerűbb feltételekkel kutatták a társadalmi valóság egy-egy szegmensét és különféle problémaköreit. A szakmódszertanok hathatós segítséget nyújtottak a szociográfiának is. Számos mű, tanulmány és kötet fémjelzi a tudomány és szubjektív szemlélet színvonalas összeilleszthetőségét. A szociológia hazai intézményesülését jelentős

mértékben segítette, a nemzetközi áramlatokhoz történő kapcsolódás, a tudomány szakosodása, hogy nemcsak a felsőoktatásban nyert teret, hanem művelésére különböző (akadémiai, szövetkezeti stb.) kutatóintézetek jöttek létre.³¹

Jegyzetek

¹ Szabó Zoltán: *Társadalomkutatás = Fialat Magyarország, 1934. november, 163-169. o.*

² Horváth Dezső: *Tábordicsérő = Délmagyarország, 1980. szeptember 2.*

³ Hankiss Elemér: *Közösségek válsága és hiánya = Valóság, 1979.*

⁴ [M.]Kiss József: *Egy falukutatás vázlat. Homokmégy, 1984-1987. Országos Közművelődési Központ, Budapest, 1987; Csoba Judit: Két osztály határán. Országos Közművelődési Központ, Budapest, 1987; Romsics Imre: A társadalmisított természet. Országos Közművelődési Központ, Budapest, 1987; Valuch Tibor: A hagyományos világ. Országos Közművelődési Központ, Budapest, 1987; T. Kiss Tamás – Tibori Tímea: *Hajósország. Művelődéskutató Intézet, Budapest, 1988; T. Kiss Tamás: Metszetek Dombegyház múltjából és jelenéből. Dombegyház, 1989; Márkus István: Első áttekintés. Népművelési Intézet, Budapest, 1983; A. Gergely András – Cséfalvay Zoltán – Lichtenstein József: *Nagyvisnyó. Kontinuitás és változás az életmódban, a gazdaságban és a tradíciókban. MTA Néprajzi Kutatócsoport, Budapest, 1990; T. Molnár Gizella: Kollektív bűnösség? A német nemzetiség a Duna-Tisza közén a második világháború után. PhD értekezés. JGYF Kiadó, Szeged, 2005.***

⁵ Némedi Dénes: *A népi szociográfia 1930-1938. Gondolat Könyvkiadó, Budapest, 1985; Szabó Zoltán, i. m.; Reitzer Béla: A szociográfia módszertani problémája = Fialat Magyarország, 1934. november, 181-183. o.; Az 1970-es, 1980-as évek szociográfiai táborai (szerk.: Láng Katalin és Nyilas György), Népművelési Intézet, Budapest, 1984.*

⁶ Glatz Ferenc: *Magyar falukutatás és európai történelem. In: A falukutatás fénykora 1930-1937 (szerk.: Pölöskei Ferenc), Országos Pedagógiai Könyvtár és Múzeum, Budapest, 2002.*

⁷ Balla Bálint: *Szorokin, a szeretet szociológusa = Magyar Szemle, 2002. június*

⁸ Márkus István: *Falukutatás egykor és ma. In: Egy fél maréknyi Magyarország. Válogatás a kísérletvezetők tanfolyamán elhangzott előadásokból. (Balatonalmádi, 1981. június 6-12.), (szerk.: Nyilas György), Népművelési Intézet Művelődési Otthon és Klub Osztály, NI 8525-I., 34-74. o.*

⁹ Znaniecki, F. – William I. Thomas: *The Polish Peasant in Europe and America. University of Chicago Press, Chicago. 1918-1920; William I. Thomas – Florian Znaniecki: A lengyel paraszt Európában és Amerikában, 1-6. köt. Új Mandátum Könyvkiadó – Max Weber Alapítvány, Budapest, 2002-2004.*

¹⁰ Kiss Dénes [István]: *A román faluszociológia a posztszocialista korszakban = Szociológiai Szemle, 2004. 1. sz. 95. o.*

¹¹ Kovács Imre: *Tanulmányok 1935-1947. Magyar Napló Kiadó, Budapest, 2003. 5. o.*

¹² Némedi Dénes, i. m.

¹³ T. Kiss Tamás: *Állami művelődéspolitikai az 1920-as években. Magyar Művelődési Intézet – Mikszáth Kiadó, Budapest, 1998. 66. o.*

- ¹⁴ Veres Péter: *A mai magyar szociográfiai irodalom = Korunk*, 1936. 1029–1034. o.
- ¹⁵ Fodor Ferenc: *A falukutató mozgalom kritikája = Magyar Szemle*, 1937. 23–33. o.
- ¹⁶ T. Kiss Tamás: *Kölcsönhatások. PTE FEEK*, Pécs, 2006. 109. o.
- ¹⁷ T. Kiss Tamás: *Klebensberg Kunó. Új Mandátum Könyvkiadó, Budapest*, 1999.
- ¹⁸ Romány Pál: *Tanyavilág és falukutatás II. = Magyar Tudomány*, 2002. 9. sz.
- ¹⁹ Márkus István: *Az új falukutatás problémái = Valóság*, 1946. 6–9. sz. 51. o.
- ²⁰ Rézler Gyula: *A magyar társadalomleírás kialakulása az elmúlt évtizedben = Közgazdasági Szemle*, 1941. június; Rézler Gyula: *Falukutatók és szociográfusok. A magyar társadalom önvizsgálata az elmúlt évtizedben. Faust Kiadás, Budapest*, 1943. 30. o.
- ²¹ Rézler: *Falukutatók és szociográfusok, i. m.*
- ²² Paládi-Kovács Attila: *A társadalomtudományok és a falukutatás. In: A falukutatás fénykora, i. m. 53–54. o.*
- ²³ Rudolf Steinmetz: *A szociográfia a szellemtudományok sorában = Szociológia*, 1977. 242. o.
- ²⁴ Tönnies, L. F.: *Einführung in die Soziologie. Stuttgart*, 1931. 315–326. o.
- ²⁵ Erdei Ferenc: *Magyar gazdaságtudomány I. = Magyarságtudomány*, 1935. 137–148. o.; Reitzer Béla: *Parasztkérdés és szociográfia = Közgazdasági Szemle*, 1936. 334–338. o.; Ortutay Gyula: *A magyar falukutatás új útjai = Vigília*, 1935. II. köt. 100–125. o.; Németh László: *A magyarságtudomány feladatai = Magyarságtudomány*, 1935. 2–13. o.
- ²⁶ Némedi Dénes, *i. m.*
- ²⁷ Veres Péter, *i. m.*
- ²⁸ Paládi-Kovács Attila, *i. m.*
- ²⁹ Kosáry Domokos: *Művelődés és szociográfia (2004). Múlt-Kor Történelmi Portál, www.mult-kor.hu. 2006. december 10. 13.00.*
- ³⁰ Erdei Ferenc: *A falukutatástól a népi kollégiumokig. Múzsák Közművelődési Kiadó, Budapest, (é. n.) 43. o.*
- ³¹ *A tanulmány a szerző Tett(Hely)ek. Egyetemisták valóságkutató tábora Magyarországon a 20. században c. kötete (Új Mandátum Könyvkiadó, Budapest, 2007) bevezető fejezetének rövidített változata. A mű egészéről lásd A. Gergely András értékelését lapunk jelen számában.*